

FIKRALARDA DİNSEL İKTİDAR ÖRÜNTÜSÜNÜN KIRILMASI

The Cracking of Religious Power Patterns in Jokes

Effritement des motifs du pouvoir religieux dans les anecdotes

M. Fatih USLU*

ÖZET

Fıkra geniş bir toplumsal kullanıma sahip olan, toplumun tüm katmanlarınca üretilen ve söylenen bir sözel anlatı biçimidir. Böylelikle, fıkra içinden çıktığı toplumun değerlerinden derin izler taşır. Toplumun alışkanlıkları ve kültürel değerlerinin yanında toplumsal çatışmalar da fıkralara yansır. Fakat fıkralar sadece bu çatışmaların yansıtıcısı değil hem yeniden üreticisi hem de şekillendiricisidir. Dinsel konuları merkeze alan fıkralarda, toplumsal iktidarın ciddi belirleyicilerinden biri olan dinin ve dinsel pratiklerin bazı durumlarda yeniden üretilip kuvvetlendirildiği, bazı durumlarda ise sorgulanır kılındığı görülmektedir. Yazıda bu iki karşıt etkinin ilişkisi ve karşılıklı konumları sorunsallaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Fıkra, din, iktidar

ABSTRACT

Joke is a verbal narrative form having a widespread social usage and being produced and narrated by all strata of society. In this way, it carries deep marks of the values the society has. Apart from, the habits and cultural values of society, social conflicts also have place in jokes. However, jokes are not only a projector of these struggles but also both its reproducer and reformer. In some of religious oriented jokes, it is noticed that religion and religious practices, which are among the important definers of social power, are reproduced and reinforced; whereas in some others they are rendered questionable. The problematic of this article focuses on the relation and mutual positions of these two opposing effects.

Key Words

Joke, religion, power.

Mizah çok zaman, söylenemeyenleri söylemenin, kutsalın üzerindeki göz boyayıcı örtüyü almanın, iktidar sahiplerini eleştirmenin en uygun tonu olarak kabul edilir. Ciddi bir söyleyişin yaratacağı rahatsızlığın gülmenin rahatlatıcı şemsiyesi altında ortadan kaybolması beklenir. Fakat bu durum eleştirinin kuvvetini kaybettiği anlamına gelmez; tam tersine gülmece kalıbının içinde eleştiri keskinleşir, uzunyasar kılınır. Bu yazıda dinsel pratikler ve din adamları hakkında anlatılan fıkralar üzerinde durularak, fıkranın ait olduğu toplumun hakim dinsel inançları karşısında

taşıdığı eleştirel potansiyel anlaşılmaya çalışılacaktır.

Komik olanın alanı, Batı düşüncesinin tarihi boyunca hep değer yargularının ve yasaların kırıldığı bir alan olarak düşünülmüştür. Trajedinin ve dramın hayatı ciddiye alan, yaşamı bir mücadele alanına çeviren içeriğinin karşısında; komedi ahlakdışıyla, erotizmle, kendini doğaya teslim etmeyle ve insan eylemin sınırsızlığıyla eşlenir; komedi karnavalın, sonsuz eğlencenin ve hazzın mekânıdır. Sypher'ın belirttiğine göre komedi bir tür "doğaçlama" olarak ortaya çıkmıştır. Kökeninde eski toplumlarda ço-

* Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi

ğunlukla mevsim dönümlerinde yapılan sınır tanımayan “şeytansı” şölenlerin yattığı düşünülür. Baharın uyanışıyla beraber düzenlenen şölenlerin içeriğine uygun olarak doğaçlanan “komik” ve abartılı jestler ve hareketler; yani çeşitli ritüelistik oyunlar, insanın yüzünü tamamen doğaya döndüğü, çalışmadan ve gündelik hayatın sınırlayıcılığından çıktığı ana aittir. Sypher’ın arkaik toplumların bu ritüellerine bakarak gözlediği gibi “Komik eylem [...] bir orjidir; vücudun ve vücudun canlılığının kuralsızlığı- nın onayıdır” (Aktaran: MacHovec 29).

Komiğin alt alanlarından biri olarak düşünebileceğimiz bir sözel anlatı türü olan fıkranın da, üstbaşlığının bu “yıkıcı” doğasından payını aldığı söylenebilir. Cathy Lynn Preston’un tanımlamasıyla en geniş olarak “sözel, görsel ve fizikî olarak biçemli ve mizahlı bir oyun olan fıkra” (Preston 471)¹ bizdeki yaygın kullanımıyla “güldürü amaçlı kısa sözel hikâyecik” olarak tanımlanabilir.² Bugün teknik gelişmelerin sonucunda fıkra aynı zamanda bir yazılı tür haline gelmiş olsa da, sözel alandaki toplumsal eleştiri boyutu her durumda hiç de yabana atılır değildir. Bu boyutu yine Preston’un sözleri ortaya koymaktadır:

İster sözlü, yazılı, basılmış, çizilmiş veya jestle anlatılmış olsun; ister küçük ve samimi bir grup içinde ya da dünyevî veya dinsel bir ritüel adına toplanmış geniş gruplar önünde sunulsun; ister fotokopi yoluyla ya da postayla ofislerde elden ele geçirilmiş, elektronik postayla dağıtılmış, dünyanın diğer ucuna faksla gönderilmiş ya da popüler kültür tarafından küçük mizah kitaplarında, kahve kupalarının veya tişörtlerin üzerinde yasar hale getirilmiş olsun, fıkralar eğlenceli anlara evsahipliği yaparken kültürün sürekli bir çatışma ve müzakere alanı olduğunu ifşa ederler (471).

Gerçekten de bu hikâyeciklerin hiç de azımsanmayacak bir kısmı yerleşik değer yargılarının iki yüzölçümünü ortaya koyarken, fıkranın “alay edileni” (ya da “aptalı”) ile muktediri arasında bir “müzakere” alanı açmaktadır. Müzakere alanı açılmasını sağlayan ise var olan çelişkilerdir. Örneğin, aşağıda ayrıntılarıyla gösterileceği gibi, Bektaşî fıkraları hem kentli-göçebe ve sofuderviş gibi Türk toplumuna ait önemli bir çatışma hattını ortaya koyarken; hem de ortodoks İslam inancının ve ritüellerinin “altını oymakta”, onları müzakere edilebilir ve onlarsız bir hayatı söz düzeyinde tanımır, tanımlanabilir kılmaktadır.

Mizahın bu gücünün dinsel alanlar ve bunların kısıtlayıcılığı söz konusu olduğunda da aynı geçerliliğe sahip olduğu açıktır. Bu yazıda incelenecek fıkraların temel motifi olan din kavramı, bugün dahi -giderek farklılaşan bir şekilde olsa da- insanın yaşamındaki değerlerin temel tanımlayıcılarından biridir. Dinler ve dinin etkisindeki değer örüntüleri insanların dünyayı algılamasında, nesnelere ve insanlara değer atfetmesinde veya değersiz saymasında tarih boyunca etkili olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bir başka deyişle, insanların gündelik eylemlerinin güdüleyicisi, yargılayıcısı, sınırlarının belirleyicisi olan değer yargıları önemli bir oranda dinsel değer örüntülerinin etkisinde şekillenmektedir. Bu yapı dahilinde dinin önemli bir temellendiricisi olduğu ilişkiler sadece bir gündelik hayat düzenleyicisi olarak değil; bir statü kaynağı, iktidar alanları üreticisi olarak da çeşitli toplumsal alanlarda kendini göstermektedir. Dinî ortodoksinin değer verdiği pratikler nasıl başka marjinal pratikleri dışlar ve hatta cezalandırırsa; değer verdiği kişiler de iktidarın kıyısında kalanlarla çatışırlar.

Bugün elimizde bulunan evrensel fıkra külliyyatının azımsanmayacak bir kısmının dinsel inançlarla, ritüellerle ve din adamlarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. İngilizce’de ağırlıklı dinin getirdiği cinsel kısıtlamaların üzerine kurulmuş “Katolik fıkraları” literatürünün genişliği, fetişleşmiş ekonomik kaygılarla dinsel değer yargılarının çatışmasına odaklanan “Yahudi fıkraları”, Türkçe’de Sünnî İslam inancının sınırlayıcı doğasına gülererek baktıran “Bektaşî fıkraları” ve çeşitli din adamlarının (ve kadınlarının) bir arada bulunduğu komik hikâyeciklerden oluşan ve tüm dillerde benzerleri bulunan fıkralar çokça karşılaşılan ve herkesin az çok aşına olduğu alt türlerdir.

Bütün bu türlerde, biçimsel özellikleri bir yana bırakırsak, temelde iki ayrı içerik özelliği saptanabilir. Birinci olarak, bu fıkraların bazılarında dinsel ayrımlar yeniden üretilmekte ve fıkra içinden üretildiği toplumun dinini yücelten/onaylayan bir şekilde kurulmaktadır. Bu kurulum bazı fıkralarda bir kurban pahasına, “öteki”nin diniyle alay eden bir şekilde yapılmaktadır. Örneğin Hıristiyan ve Müslüman cemaatlerde “Yahudi” figürünün kurulumu ağırlıklı “cimrilik” ve “zenginlik” üzerinden yapılmakta ve Yahudi bu cimrilik ve zenginlik saplantısı ile dininden bile vazgeçilebilir bir tip olarak çizilmektedir. Bu durumun Yahudi etnik kimliğinin ve Musevi dinsel kimliğinin karşısına koyulan başka etnik ve dinsel kimliklerin dolaylı olarak onaylanması olduğu söylenebilir (Örnek için bkz. Kabacalı 320-21). Ya da bir başka örnekte farklı din adamlarının karşılaştırması ile bu “ötekileştirme” çeşitli şekillerde “makbul din” lehine yapılmaktadır. Aşağıdaki fıkra bu durumu klasik bir biçimdir:

Bir imam, bir haham ve bir papaz

ormanda yürüyorlarmış. Bir gölün kenarına gelmişler. Hava sıcak mı sıcak. Bakmışlar çevrede de kimse yok, soyunup göle girmişler. Çıktıklarında bir bakmışlar ki kıyafetleri ortada yok. Aramışlar, taramışlar ama bir türlü bulamamışlar. Sonunda haham “Benim evim ormanın içinde, biraz ileride. Benim eve gidelim, ben size giyecek bir şeyler veririm” diyince hep beraber ormanın içinde anadan üryan bir şekilde hahamın evine yürümeye başlamışlar. Tam eve yaklaştıkları sırada bir grup kadın belirmiş. Kaçacak bir yer de yokmuş. Papaz hemen şeyini kapatmış. Haham da hemen şeyini kapatmış. İmam ise yüzünü kapatmış. Kadınlar geçtikten sonra hahamla papaz imama neden şeyini kapatmadığını sormuşlar. İmam “Sizi bilmem ama benim cemaatte beni yüzümden tanırlar, demiş. (www.mizahturk.com)

Bu tür fıkraların çoğunda yine de ciddi bir düşmanlık hattı görülmemektedir. Daha çok olan dinler arası söylemsel farkların yeniden üretilmesidir. Fakat bizim için daha önemli olan ikinci içerik özelliği, yani dinsel göndermeleri merkezde olan fıkraların çoğunda birinci özellikteki gibi bir yeniden üretimden çok dinin kurucu değerlerinin, gündelik din pratiklerinin ve “muktedir” sıfatını verebileceğimiz din adamlarının çeşitli şekillerde alaya alınıyor olmasıdır. Bu alay kurgulanırken genelde dinin yasakladıkları kullanılmakta; din adamları savundukları yasakları bizzat delerken gösterilmekte ve böylece yasakların ciddiyeti ve samimiyeti sorunsallaştırılmaktadır. Örneğin, John Gurney’nin derlediği *The World’s Best Catholic Jokes* adlı fıkra kitabına baktığımızda karşımıza çıkan fıkraların çoğunun katolisizmin savladığı cinsel yasakların delinmesiyle ve hatta bu delinmenin övgü-süyle dolu olduğunu görürüz:

İki misyoner rahibe ormanda yürürlerken, iki adamın saldırısına ve tecavüzüne uğradılar. Tecavüzcüler gittikten sonra, rahibelere biri diğerine şöyle dedi:

“Ne kötü şans! Aynı günde iki kere tecavüze uğramak varmış kaderde”

Diğeri anlamadı:

“İki kere mi?”

“Dönüşte de aynı yoldan gelmeyecek miyiz?!” (Gurney, sayfa numarası yok)

İngilizce ve Türkçe İnternet sitelerinde rastladığımız Hıristiyanlık ile ilgili fıkraların çoğunluğunun bu minvalde olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Pollio'nun da dediği gibi “tabu konular, tabu olmayanlara göre çok daha kuvvetli kahkahalara gebedir” (Aktaran: Hempelmann 3). “Hıristiyan fıkralarının” bir alt fıkra türü olduğunu Attardo ve Raskin'in “Genel Sözel Mizah Kuramı”na başvurarak göstermeye çalışan Hempelmann'a göre de Hıristiyanlık fıkralarının merkezi bir unsuru çoğunlukla tabu olan cinsel içeriğin kutsal/yüce olanla karşı karşıya getirilerek bir “metinler karşıtlığı” yaratılmasıdır (Hempelmann 4). Fakat ne olursa olsun “Hıristiyanlık metni ve bu metnin kutsal kıldıkları” bir alay örgüsü içinde eleştirilir kılınmakta; dinsel yasakların arkasında başka ve daha gerçek bir yaşam olduğu imlenmektedir. Dinin kurallarının yürütücüleri bu kurallardan yararlanan ve gerekirse bu kuralları hiçe sayan kimselerdir:

Papaz, iki metre ilerisinde duran zangoça sormuş:

“Gizli gizli sen mi içiyorsun kutsal şarabı?”

Zangoçta derin bir sessizlik...

İyice köpürmüş papaz:

“Sana soruyorum be adam! Duymuyor musun?”

“Hayır buradan hiçbir şey duyulmuyor efendim!”

“Olacak şey mi! İki adım öteden duymuyorsun.” Zangoç bıyık altından gülmüş: “İsterseniz, yer değiştirelim, anlarsınız.” Yer değiştirmişler.

Bu kez zangoç seslenmiş:

“Kilise için toplanan paraları kim iç ediyor?”

Papaz kendi kendine söylenmiş:

“Hakikaten yahu! Buradan hiçbir şey duyulmuyor!” (www.mizahturk.com)

Dinsel iktidar örüntüsünün mizah aracılığıyla kırılmasının bir başka güzel örneğini ise Elliott Oring vermektedir. Oring “Rechnitzer Rejects” (Rechnitzer Reddediyor) adlı bir Yahudi fıkralar ve komik şarkılar albümünden söz ettiği yazısında, bu fıkralar ve şarkılarca ortodoks Musevi kimliğinin nasıl sorgulanır kıldığını göstermektedir. Ona göre 1980 sonrası Amerika'da (albüm Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanmış) Yahudiliğin kurumsal bağlamlarında dinsel ifade alanı daralmış ve sıkı bir cemaat hayatına alışmış Yahudiler kendi dinsel pratikleriyle popüler Amerikan kültürü arasında kalmışlardır. İşte Musevi ortodoksisinden beklenen reformların dışavurulduğu alanlardan biri de bu mizah albümü olmuştur (Oring 67-80).

Türkçe'de ise dinsel alanın en çok tartışılır kıldığı geleneksel mizah alanlarından biri Bektaşî fıkralarıdır. Oruç yiyen, zorla götürüldüğü camide sarf ettiği bir cümleyle namazın ciddiyetini bozan hazırcevap Bektaşî figürü, bu fıkralarda Sünnî tabuları tartışmanın ortasına atmaktadır. Anlaşılacağı üzere, Hıristiyanlık fıkralarında cinsellik olan merkez tabu, burada ibadet ritüellerinin alaysanmasına kaymıştır:

Bektaşî'ye sormuşlar:

- Ramazan gelince ne yaparsın?...

Cevap vermiş:

- O beni bilir. Eğer canımı sıkarsa yeyiveririm. (Yıldırım 138)

Fıkraların bir çoğunda bu mizahın tonu daha da yükselmekte, bizzat ve doğrudan “Allah” kavramı sorgulanır olmaktadır:

Bir gün Bektaşî, madem ki Allah’ın evidir, o halde en güvenilir yer de orasıdır, diye eşeğini cami avlusundaki bir ağaca bağlar. Bağlarken de “Allah’a emânet” demeyi unutmaz. İşini bitirir, eşeğini almak için camiye döner. Bir de bakar ki eşeğini çalmışlar. O zaman şöyle der, “Ey Allah’ım, senin evinde sana emanet ettiğim başı bağlı bir eşeği bile bekleyemedikten sonra cümle âlemi nasıl idare edeceksin?” (Yıldırım 86)

Dursun Yıldırım’ın derlediği Bektaşî fıkralarının hemen hepsi bu şekilde Sünnî İslam’ın dinsel pratiklerine ve “Allah” kavrayışına, hem de hiç sözünü esirgmeden dokunmaktadır. Oysa bunlar gündelik hayatın temel düzenleyicisi, toplumsal ahlakın yapılandırıcısı olan bir söylemin en önemli parçalarıdır. İşin bir başka önemli tarafı da, bu fıkraların söz konusu “yıkıcı” içeriğini koruyolmasıdır.

Elbette fıkra sözel kültür içinde bir performans işidir ve bu performansın kim tarafından ve kimler karşısında yapıldığı çok önemlidir. Ancak geniş bir kabul gören modern mizah kuramı literatürü, fıkraların oluşumunda aynı dilsel ve anlambilimsel yapıların kullanıldığını göstermektedir. Buna göre, çoğunlukla, sadece anlatılan cemaate göre karakterlerin ismi ve roller değişmekte, güldürücü öğeler genelde aynı yapıyı taşımaktadır. Başını Victor Raskin’in genel sözel mizah kuramının çeşitli araştırmalar ile bir mizah metninin nasıl kalıcı olabileceği, neden yaygınlık kazandığı üzerine yapısalci kuramlar bugün mizah kuramında en önde görün-

mektedir(bkz. Davies 373-80). Bu kuramlar bağlama bakmayıp, metne odaklanarak mizahi hikâyeyi güldürücü ve kalıcı yapan (ya da yapmayan) nedenleri modellemektedir.

Bu kuramları açıklamak bu yazının sınırlarını aşsa da, Archakis ve Tsakona’nın Raskin’in modelleme çalışmalarında genelde mizahın özelde fikranın dayanışma yaratan, toplumsal kimlik kuran bir sözel anlatı türü olduğu noktasında fazla durulmadığı yönündeki eleştirisinin altı çizilmelidir (Archakis ve Tsakona 41-68). Druzsak’ın sözleriyle “insanların toplumsal kimlikleri sürekli olmaktan ziyade kararsız ve durumsaldır; dinamiktir ve karşılıklı ilişkilere dayalı bir tarzda şekillenir” (Aktaran: Archakis ve Tsakona 42). Fıkralar da, insanların ortak geçmişinden simgeleri taşıdığı, ortak değerlere göndermede bulunduğu için bu dinamik oluşumun tam içindedir; bu dinamik oluşumca şekillenir ve oluşumu şekillendirir. Bu dinamik süreç içinde mizah iktidar ve dayanışma ilişkilerini “kuvvetlendirici” ya da “yıkıcı” olabilir (43).

Bu bakış açısından yola çıkarak, dinsel temalı fıkraların da kimlik oluşturuca özelliği gözlemlenebilir. Yukarıda verilen çift içerik özelliğinden ilki, yani diğer dinsel cemaatleri “ötekileştirerek” kendi söylemsel örüntüsünü yüceleştiren/onaylatan tavır “kuvvetlendirici”dir. Bu tavır, dinin toplumsal kimliğin ve dayanışmanın en önemli etmenlerinden biri olmasından yararlanarak varolan iktidar örüntüsü meşrulaştırır ve kökleştirir.

Aksine ikinci içerik özelliği, yani fikranın heterodoks olandan ortodoksa, çevreden merkeze, ezilenden muktedire yönelik eleştirel bir söylemi taşıması ise “yıkıcı”dır. Bu fıkralar topluluğun merkez değerlerini zedeleyen, bu değerlerin

bütünlüğünü kıran bir söylemin taşıyıcısıdır. Toplumun genelinde kabul gören ya da kabul gördüğü görüntüsüne sahip olan; değer yaratan ve insanları bu değerlere göre şekillenmeye çağırarak dinsel iktidar pratiklerini yeniden yorumlanmaya zorlarlar. Öte yandan “yıkıcı” olmalarına rağmen, bu tür fıkraların dar olumsuzlama yoluyla (bazı dinsel örüntüleri olumsuzlayarak) eleştirilenden farklı bir kimliğin oluşması yönünde çağrı yaptığı da düşünülebilir.

Bu durumun, fıkraların yaratıcılarının kimlikleriyle ille de ilişkilendirilmek zorunda olmadığını da altı çizilmelidir. Yani Bektaşî fıkralarının yaratıcısı ve sürdürücüleri Sünnî inancın düşmanları ya da cinsel tabularla alay eden Hıristiyan fıkralarının yaratıcısı protestanlardır demek için elimizde bir kanıt bulunmamaktadır. Yani bu fıkralar “çevrenin merkezi eleştirmek niyetli ürünlerdir” demek kolay değildir. Bunlar merkezin ya da ortodoksini kendi içinden de çıkmış olabilir. Bu noktada önemli olan ve bizim dikkat etmemiz gereken kavram “söylem”dir; bu söylemin taşıdığı inançlar ve değerlerdir.

O zaman ortada olan bir tür “söylemler mücadelesi”dir. Bu yazıda gösterilmeye çalışılan, var olan iktidarın söylemini taşıyan fıkralar ile bu söylemi olumsuzlayan bir başkasını taşıyan fıkraların karşı karşıya geldiği bir sahne üzerinde olduğumuzdur. Din fıkraları örneğinde bu oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Bundan sonraki soru ise, din gibi geleneğin atardamarını oluşturan bir sosyal ve kültürel yapıdan ilhamını alan fıkraların teknik gelişiminin tüm sosyal yaşamı baştan ayağa yenilediği bu çağda aynı söylemsel gerilim hattını taşımaya devam edip etmeyeceği olmalıdır.

NOTLAR

¹ İngilizce’de “fıkra” karşılığı olarak kullanılan “joke”un daha geniş anlamı bir kavram olduğu belirtilmeli. Bu kavram içinde tek cümlelik “şaka içerikli bilmece” de, tamamen sözsüz sadece jestlerle ve mimiklerle anlatılan komik hikâyecikler de dahil edilebilir. Yine de kavramın temel içeriğinin Türkçe’deki “fıkra” kavramıyla derin bir uyumsuzluğu yok (bkz. Preston).

² Dursun Yıldırım bu tanıma “realist” sıfatını da eklemektedir. (Yıldırım 4).

Kaynaklar

Archakis, Argiris ve Villy Tsakona. “Analyzing Conversational Data in GVTH Terms: A New Approach to the Issue of Identity Construction via Humor”. *Humor* 18-1 (2005): 41-68.

Davis, Christie. “Victor Raskin on Jokes”. *Humor* 17-4 (2004): 373-80.

Gurney, John. *The World’s Best Catholic Jokes*. Londra: Angus and Robertson Publishers, 1986.

Hempelmann, Christian F. “’99 nuns giggle, 1 nun gasps:’ The not-all-that Christian natural class of Christian Jokes”. *Humor* 16-1 (2003): 1-31.

<http://www.mizahturk.com>.

Kabacalı, Alpay. *Fıkralar Seçkisi*. İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım, 1988.

MacHovec, Frank J. *Humor: Theory, History, Applications*. Springfield: Charles C Thomas Publisher, 1988.

Oring, Elliott. *Jokes and Their Relations*. Kentucky: The University Press of Kentucky, 1992.

Preston, Cathy Lynn. “Joke”. Der. Thomas A. Green. *Folklore: An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music and Art*. California: ABC-CLIO, 1997. 471-75.

Yıldırım, Dursun. *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.